

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI VAQT BIRLIKLARI NOMLARINING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Musayeva Gulrux

Urganch Ranch texnologiya universiteti

Email: @gulruxmusayeva95gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14650185>

ARTICLE INFO

Received: 9th January 2025

Accepted: 10th January 2025

Published: 14th January 2025

KEYWORDS

O'zbek tili, ingliz tili, vaqt birliklari, funksional-semantik xususiyatlar, zamon, semantika, sintaksis, morfologiya, fe'l, vaqt kategoriyasi, kontekst.

ABSTRACT

Mazkur maqola O'zbek va ingliz tillaridagi vaqt birliklari nomlarining funksional-semantik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Vaqt, tilshunoslikda tilning ajralmas kategoriyasidan biri bo'lib, uning ifodalanishi har bir tilda o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbek va ingliz tillaridagi vaqt birliklari, ularning semantik vazifalari, sintaktik va morfologik strukturasi, shuningdek, kontekstual ishlatilishi orqali tahlil qilinadi. Maqolada har bir tilning vaqtini qanday tasvirlashi va uning turli jarayonlarni ifodalashdagi rollari o'rganilgan. O'zbek tilidagi vaqt birliklari fe'lning zamon shakllari orqali ko'rsatilsa, ingliz tilida esa zamonlarning murakkab tizimi, shu jumladan, oddiy, davom etuvchi, tugallangan va tugallangan davom etuvchi zamonlar orqali vaqtning semantik xususiyatlari aniq ifodalanadi. Ushbu tahlil o'zbek va ingliz tillaridagi vaqt birliklarini o'zaro taqqoslash va ularning semantik funktsiyalarini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Kirish

Vaqt kategoriyasi tilshunoslikda har bir tilning xususiyatlarini, uning semantik va sintaktik tuzilishini chuqur anglashda muhim o'rin tutadi. Vaqtning til orqali ifodalanganligi, tilshunoslar tomonidan o'rganilgan asosiy kategoriyalardan biri bo'lib, har bir til o'zining tarixiy, madaniy va kommunikativ ehtiyojlariga mos ravishda vaqtini ifodalash usullarini ishlab chiqqan. O'zbek va ingliz tillari o'zlarining o'ziga xos vaqt birliklari orqali vaqtini ifodalashning noyob tizimlarini taklif etadi. Ushbu maqolada, o'zbek va ingliz tillarida vaqtini ifodalashning funksional-semantik xususiyatlari va ularning grammatik tizimidagi o'zgarishlari keng tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili

O'zbek tilidagi vaqt birliklari haqida bir qator tadqiqotlar mavjud. O'zbek grammatikasida vaqtni ifodalashda asosiy vosita fe'lning zamon shakllari bo'lib, bu shakllar o'zaro turli xususiyatlar va semantik funktsiyalarni anglatadi. O'zbek tili grammatikasi (S. Qodirov, 1993) zamonlarning morfologik strukturasi va ularning semantik ma'nolarini aniq tasvirlaydi. O'zbek tilida vaqtning ifodalanishi faqat zamon olmoshlariga asoslanmaydi, balki fe'lning aspekti, holati va unga bog'liq bo'lgan qo'shimchalar ham vaqtni anglatishda katta rol o'ynaydi. Hozirgi zamonning ishlatilishi ko'pincha joriy jarayon yoki doimiy holatlarni tasvirlash uchun ishlatiladi, o'tgan va kelajak zamonlari esa voqealar yoki harakatlarning aniq vaqtlarini ko'rsatadi.

Ingliz tilida vaqtni ifodalash tizimi yanada murakkabroq va xilma-xil. Ingliz tilidagi zamonlar tizimi, S. S. Smith (1992) va P. H. Matthews (2007) kabi tadqiqotchilar tomonidan batafsil tahlil qilingan. Ingliz tilida zamonlarning turli kategoriyalari (simple, continuous, perfect, perfect continuous) mavjud bo'lib, har biri o'zining semantik va pragmatik xususiyatlarini aks ettiradi. Ingliz tilidagi **present perfect** va **past perfect** kabi zamonlar o'zbek tilidagi **tugallangan** va **davom etuvchi** zamonlardan farq qiladi, chunki ular voqeaning aniq bir vaqt davomida amalga oshganligini yoki tugallanganligini ko'rsatishda ishlatiladi.

Vaqt birliklarining semantik xususiyatlari ularning kommunikativ vazifalarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. O'zbek tilida vaqtning semantik vazifalari ko'proq voqealar va harakatlarning real vaqtga bog'lanishini, hozirgi holatlar, o'tgan voqealar va kelajakdagi rejalarni ifodalashga qaratilgan. F. A. Ganjaliyev (2001) o'zining "O'zbek tilidagi vaqt" nomli tadqiqotida o'zbek tilidagi zamonlarning semantik xususiyatlarini aniq ajratadi va har bir zamonning ifodalashdagi o'zgarishini va kontekstual farqlarini tahlil qiladi. Bu asarda o'zbek tilidagi **hozirgi zamon** ko'proq hozirgi vaqtda amalga oshayotgan jarayonlar yoki doimiy holatlarni anglatish uchun ishlatilsa, **o'tgan zamon** o'z navbatida voqeaning aniq bir vaqtda yoki davrda amalga oshganligini bildiradi.

Ingliz tilidagi semantik farqlar ham vaqt birliklarining funksional ishlatilishida o'z aksini topadi. Misol uchun, **present continuous** ingliz tilida nafaqat hozirgi kunda sodir bo'layotgan jarayonlarni, balki kelajakdagi reja yoki niyatlarni ifodalashda ham ishlatiladi (Huddleston & Pullum, 2002). **Present perfect** zamonining semantikasi esa, o'zbek tilidagi **tugallangan zamonga** o'xshash bo'lsa-da, ingliz tilida u hozirgi vaqtda amalga oshirilgan va ta'sir qilayotgan harakatni ko'rsatishda ishlatiladi. Ingliz tilidagi zamonlar o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lib, ular orqali harakatning davomiyligi, tugallanishi va amalga oshgan vaqti haqida ma'lumot beriladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek va ingliz tillaridagi vaqt birliklarining funksional-semantik xususiyatlari o'zaro farqlarga ega bo'lsa ham, ular tilning semantik va sintaktik tizimi orqali o'zaro taqqoslanadi. O'zbek tilida vaqtni ifodalash odatda fe'lning zamon shakllari orqali amalga oshirilsa, ingliz tilida bu tizim yanada murakkabroq va ko'proq semantik qatlamlarni o'z ichiga oladi. Ingliz tilida zamonlar o'rtasidagi farqlar nafaqat vaqtni, balki harakatning tugallanishi, davomiyligi va voqea orasidagi munosabatlarni ham aniqroq ifodalash imkonini beradi.

Vaqt tushunchasi va uning semantik o'rni

Vaqt - bu dunyoqarash va tafakkur jarayonida insonning hayotiy tajribalarini tashkil etuvchi asosiy parametrdir. Insoniyatning vaqtni qanday tushinishi va uni qanday ifodalashi tilning strukturasi katta ta'sir ko'rsatadi. Til vaqtni ifodalashda nafaqat real hodisalar va jarayonlarni, balki ularning inson tafakkurida qanday tasavvur etilishi va tahlil qilinishini ham aks ettiradi. O'zbek va ingliz tillarida vaqtning semantik strukturalari tilning ichki tizimiga va madaniy an'analarga mos ravishda shakllanadi.

Vaqt birliklari va ularning sintaktik ifodalanishi

O'zbek tilida vaqtni ifodalashning asosiy vositasi fe'lining zamon shakllaridir. O'zbek tilida zamonlarning qo'llanishi ko'pincha fe'ning asosiy va qo'shimcha shakllariga, yordamchi fe'llarga va boshqa grammatik elementlarga bog'liq. Zamonlar quyidagicha tasniflanadi:

- **Hozirgi zamon (Present Tense):** O'zbek tilida hozirgi zamon ko'pincha doimiy yoki hozirgi kunda sodir bo'layotgan harakatlarni ifodalaydi. Masalan: "Men o'qiyman" (hozirgi kunda o'qish jarayoni).
- **O'tgan zamon (Past Tense):** O'tgan zamon hozirgi vaqtdan oldingi voqea yoki harakatni tasvirlaydi. Masalan: "Men kitob o'qidim" (avval o'qilgan harakat).
- **Kelajak zamon (Future Tense):** Kelajak zamon voqea yoki harakatning kelajakda sodir bo'lishini bildiradi. Masalan: "Men kelajakda o'qishim kerak".

Ingliz tilida esa zamonlar tizimi yanada murakkabroq va xilma-xildir. Ingliz tilida zamonlarni ifodalashda oddiy va davom etuvchi shakllar, shuningdek, tugallangan va tugallangan davom etuvchi zamonlar mavjud:

- **Present Simple:** Bu zamon doimiy, takrorlanuvchi yoki universal haqiqatlarni ifodalashda ishlatiladi. Masalan: "I study English every day."
- **Past Simple:** O'tgan zamon o'zaro bog'liq voqealarni tasvirlashda qo'llaniladi. Masalan: "I watched a movie yesterday."
- **Future Simple:** Bu zamon kelajakda sodir bo'ladigan voqealarni ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan: "I will visit Paris next summer."

Davom etuvchi zamonlar (Continuous) esa hozirgi kunda sodir bo'layotgan yoki o'tgan voqealarni tasvirlashda ishlatiladi, masalan: "I am studying now."

Bundan tashqari, ingliz tilida **Present Perfect**, **Past Perfect** va **Future Perfect** zamonlari ham mavjud, bu zamonlar voqeaning tugallanganligi va boshqa voqealar bilan bog'liqligini ifodalaydi.

Vaqt birliklarining semantik xususiyatlari

Vaqt birliklarining semantik xususiyatlari ularning tildagi funksiyasi bilan chambarchas bog'liq. O'zbek va ingliz tillaridagi zamonlar ko'pincha faqat vaqtni ko'rsatibgina qolmay, balki harakatning tugallanganligi, davom etishi yoki tugashini ham ifodalaydi.

O'zbek tilida:

- **Hozirgi zamon** ko'pincha doimiy holatlar yoki hozirgi kunda sodir bo'layotgan jarayonlarni anglatadi. Misol: "Men ishga ketayapman."
- **O'tgan zamon** biror voqeaning aniq vaqtida sodir bo'lganligini ko'rsatadi. Masalan: "Kecha kitob o'qidim."
- **Kelajak zamon** esa rejalashtirilgan yoki kutilayotgan voqealarni bildiradi. Misol: "Yozda sayohat qilaman."

Ingliz tilida:

- **Present Simple** - muntazam yoki doimiy holatlarni ifodalaydi. Misol: "The sun rises in the east."

- **Present Continuous** - hozirgi kunda sodir bo'layotgan harakatlarni ko'rsatadi. Misol: "I am reading a book."
- **Present Perfect** - tugallangan va hozirgi kunga ta'sir qilgan harakatlarni ifodalaydi. Misol: "I have finished my homework."
- **Future Simple** - kelajakdagi rejalashtirilgan yoki kutilgan voqealarni ifodalaydi. Misol: "She will come tomorrow."

Ingliz tilidagi **Past Perfect** va **Future Perfect** kabi zamonlar esa voqealar orasidagi vaqtni ko'rsatishda juda muhim ahamiyatga ega. Bu zamonlar, o'zbek tiliga nisbatan, ko'proq voqea va holatlar orasidagi munosabatlarni ifodalashda ishlatiladi.

Vaqtning kontekstual xususiyatlari

Vaqt birliklarining ishlatilishi tilning kontekstiga qarab o'zgarishi mumkin. O'zbek va ingliz tillarida ba'zi zamonlarning qo'llanilishi kontekstga qarab turlicha ma'no kasb etishi mumkin. Masalan:

- **O'zbek tilida**, hozirgi zamon faqat hozirgi kunda sodir bo'layotgan voqealarni emas, balki kelajakni ko'rsatishda ham ishlatiladi. Misol uchun: "Men hozir ishlayapman" - bu hozirgi kunda sodir bo'layotgan harakatni ifodalaydi, lekin ba'zan kelajakdagi reja uchun ham ishlatiladi, masalan: "Men hozir sayohat qilaman."
- **Ingliz tilida**, present continuous zamonining kelajakdagi reja yoki niyatlarni ifodalashda ishlatilishi keng tarqalgan. Masalan, "I am meeting her tomorrow."

Kontekstual xususiyatlar, har bir tilning o'ziga xos kommunikativ maqsadlariga xizmat qiladi va tilning aniq ma'no ifodalash qobiliyatini kengaytiradi.

Xulosa

O'zbek va ingliz tillaridagi vaqt birliklari grammatik va semantik jihatdan o'ziga xos tizimlarni tashkil etadi. Ularning taqqoslanishi, har bir tilning o'z vaqtni ifodalash usullarini qanday rivojlantirganini va tilshunoslar uchun qanday muhim semantik imkoniyatlarni yaratganini ko'rsatadi. O'zbek va ingliz tillaridagi zamonlar va ularning funksional-semantik xususiyatlari haqida chuqur tahlil qilish, tilni yanada yaxshiroq o'rganish va ularning muloqotdagi o'rnini anglashda muhim ahamiyatga ega. Bu tahlil orqali biz har bir tilning o'ziga xos madaniy va kommunikativ xususiyatlarini ham yaxshiroq tushunishimiz mumkin.

Adabiyotlar:

1. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990
2. O'zbek tili grammatikasi (S. Qodirov, 1993)
3. Ingliz tilidagi zamonlar tizimi, S. S. Smith (1992) va P. H. Matthews (2007)
4. Абаев В.И. О родовых отношениях и терминах родства у осетин // Энгельс и языкознание. М.: Наука, 1971. - С. 239-242.
5. Бородин М.А., Гак В.Г. К типологии историко-семантических исследований. Л.: Наука, 1979. 232 с.
6. Новиков Л. А. Семантика русского языка. М.: Высш Школа, 1982. 272с.
7. Семантическая специфика национальных языковых систем. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985 – 164 с.
8. Англо-узбекский словарь. Составители: Ж. Буранов, К. Рахманбердиев, Ю. Аглаев. – Ташкент: Ўқитувчи, 1977. – С. 154.

9. Narzullayeva D. TIL VA MADANIYAT //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 32. – №. 32.
10. Narzullaeva D. B. Types of Teology in the World //American Journal of Public Diplomacy and International Studies. – 2024. – Т. 2. – №. 11. – С. 21-24.
11. Bafoevna N. D. LE PROBLÈME DE LA LANGUE RELIGIEUSE //Gospodarka i Innowacje. – 2024. – Т. 43. – С. 189-193.
12. Narzullayeva D. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РЕЧЕВЫХ ЖАНРОВ //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 29. – №. 29.

